

MARTA BŁĄD¹

WIELOFUNKCYJNOŚĆ GOSPODARSTW ROLNICZYCH – ISTOTA, ZAKRES I UWARUNKOWANIA

Abstrakt. Artykuł dotyczy problematyki wielofunkcyjności gospodarstw rolniczych. Umiejętne łączenie funkcji produkcyjnej z funkcjami społecznymi, kulturowymi i środowiskowymi prowadzi do rozwoju gospodarstwa, wyrażającego się nie tylko w kategoriach dochodowych i prywatnych, lecz również w kategoriach dóbr publicznych. Rozwój wielofunkcyjności gospodarstw opiera się na wykorzystaniu zasobów związanych ze środowiskiem rolniczym i wiejskim (łącznie z kapitałem ludzkim i społecznym) i wyraża się poprzez podejmowanie nowego rodzaju działalności rolniczych, jak również pozarolniczych, choć opartych na funkcjonowaniu gospodarstwa.

Słowa klucze: wielofunkcyjność rolnictwa i gospodarstw rolniczych, dywersyfikacja działalności rolniczej, pluriactivity

WPROWADZENIE

Wielofunkcyjność rolnictwa (multifunctionality of agriculture) i gospodarstw rolniczych jest zagadnieniem społeczno-ekonomicznym, które stosunkowo niedawno stało się przedmiotem badań w krajach Europy Zachodniej, a następnie w Polsce. Wielofunkcyjność oznacza, iż rolnictwo spełnia nie tylko funkcję produkcyjną, zresztą bardzo ważną, lecz także inne funkcje: społeczne, kulturowe czy środowiskowe. Efekty działalności rolniczej mają zatem odzwierciedlenie zarówno w kategoriach ekonomicznych, jak również nierynkowych. O ile funkcja produkcyjna wydaje się oczywista i znana, jest również dobrze opisana w literaturze, o tyle pozostałe są zagadnieniami względnie nowymi, będącymi wciąż przedmiotem rozpoznania.

Koncepcja wielofunkcyjności ma swoje odzwierciedlenie w nowym modelu rolnictwa europejskiego (MFA – Multifunctional Agriculture), który powstał jako odpowiedź na załamanie się paradygmatu modernizacji rolnictwa. Stało się

¹ Autorka jest pracownikiem naukowym Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.

to w latach osiemdziesiątych poprzedniego wieku, kiedy to nastąpiło zbliżenie poziomu cen i dochodów rolniczych (squeeze on agriculture). Z jednej strony spadek dochodów rolniczych stał się impulsem do poszukiwania i mobilizacji nowych źródeł dochodu oraz działań przyczyniających się do spadku ponoszonych kosztów. Z drugiej strony modernizacja poczyniła spustoszenie w stanie wiejskiego środowiska przyrodniczego oraz krajobrazie społeczno-kulturowym wsi europejskiej. Konieczna stała się zatem ochrona i zachowanie tych wartości, które stanowią niezaprzeczalne dziedzictwo obszarów wiejskich.

Środkiem zaradczym na problemy zarówno dochodowe, jak i środowiskowe miało stać się rozwijanie wielofunkcyjności rolnictwa i zrównoważony rozwój obszarów wiejskich², dokonywany zwłaszcza poprzez podejmowanie nowych aktywności (również pozarolniczych) przez rolników.

Z uwagi na ważność wielofunkcyjności rolnictwa i gospodarstw rolniczych (zarówno dla rolników, jak i całego społeczeństwa) w artykule podjęto próbę przybliżenia tej tematyki, wciąż jeszcze mało obecnej w literaturze polskiej [Wilkin 2005, 2007]. Celem artykułu jest zaprezentowanie koncepcji wielofunkcyjności rolnictwa oraz jej realizacji na poziomie gospodarstwa rolniczego, ze szczególnym uwzględnieniem różnicowania działalności rolnika. Celem dodatkowym jest przedstawienie prób konceptualizacji pojęć związanych z wielofunkcyjnością, a mianowicie dywersyfikacji i pluriactivity³. Rozważania zostały dokonane na podstawie współczesnej anglojęzycznej literatury na temat wielofunkcyjności gospodarstw rolniczych.

KONCEPCJA WIELOFUNKCYJNOŚCI ROLNICTWA I GOSPODARSTW ROLNICZYCH

Nowy model rolnictwa europejskiego uwypukla powiązanie rolnictwa z krajobrazem i życiem wiejskim. Zgodnie z nim, sektor rolniczy powinien być tylko nowoczesny, konkurencyjny i wydajny, ale również respektujący zasady zrównoważonego rozwoju (m.in. przyjazne środowisku metody produkcji, wysoka jakość produktów) i spełniający usługi względem społeczności wiejskich. Rola rolnictwa nie powinna być zatem ograniczona jedynie do produkcji żywności (funkcja produkcyjna), gdyż odgrywa ono zasadnicze znaczenie również w zachowaniu i rozwijaniu wartości społeczno-kulturowych wsi oraz ochronie bioróżnorodności. W nowym modelu rolnictwa docenia się bogactwo wiejskiego oraz rolniczego krajobrazu Europy, uznając je za niezaprzeczalne dziedzictwo społeczne, kulturowe, ekologiczne i ekonomiczne dla społeczeństwa euro-

² Zasada zrównoważonego rozwoju, a więc respektowanie środowiska przyrodniczego i takiego gospodarowania, które zaspokajając potrzeby współczesnych pokoleń, nie ogranicza potrzeb przyszłych pokoleń (definicja rozwoju zrównoważonego przedstawiona za Brundtland Report, *Our common future...*1987)

³ W artykule autorka używa pojęcia pluriactivity w wersji oryginalnej, gdyż wydaje się, iż wciąż nie ma stosownego odpowiednika w języku polskim. Pluriactivity oznacza podejmowanie wielu rodzajów działalności, zarówno w gospodarstwie, jak i poza nim, i w pewnym sensie można je wiązać z „wielokierunkowością” czy „wielozawodowością”. Więcej na temat pojęcia pluriactivity w dalszej części artykułu.

pejskiego. Ponadto podkreśla się silny związek między rolnictwem, krajobrazem wiejskim a społeczeństwem, których współlistnienie i współzależność przyczynia się do harmonijnego rozwoju całego systemu (rolniczo-wiejskiego). Nowy model oparty jest zatem na koncepcji wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich [Knickel i in. 2003].

Wielofunkcyjność rolnictwa jest powiązana z (nowymi) opartymi na gospodarstwie aktywnościami, (nowymi) rynkami (prywatnymi i publicznymi) oraz procesami ich zmian. Główna idea wielofunkcyjności jest taka, iż wiele funkcji rolniczych może być wyrażonych w kategoriach dóbr, usług i rynków, oraz fakt, iż rolnictwo produkuje zarówno dobra rynkowe, żywnościowe i przemysłowe, jak i dobra nierynkowe, na przykład wpływa na zachowanie krajobrazu czy bioróżnorodności. Istnienie obu tych rodzajów dóbr jest ze sobą ściśle połączone. Powiązanie pozytywnych efektów zewnętrznych rolnictwa z produkcją dóbr rynkowych nazwane jest zjawiskiem nierozłączności (jointness).

Wielofunkcyjność wyraża się również w podejmowaniu przez rolników nowych aktywności, które spełniają nowe funkcje. Niektóre z tych aktywności są rzeczywiście nowe, inne są odkrywane, ożywiane, czasem budowane na tradycji czy dziedzictwie kulturowym. Zarówno rolnicza, jak i pozarolnicza działalność rolnika spełnia różne funkcje, które są społecznie pożądane (nowy społeczny popyt). Podejmowanie dodatkowych działalności przez rolników wywołuje nowe powiązania między rolnictwem a społeczeństwem, między miastem a wsią. Poprzez mobilizowanie dodatkowych źródeł dochodu i znajdowanie form redukcji kosztów aktywności te mogą stanowić remedium na trudną sytuację ekonomiczną gospodarstwa rolniczego. Aktywności te są oparte na gospodarstwie lub powiązane z gospodarstwem, lecz zawsze wychodzą daleko poza zasadniczą produkcję rolniczą [Knickel i in. 2003].

Wdrażanie wielofunkcyjności w gospodarowaniu przynosi różne efekty społeczno-ekonomiczne (tabela 1). W celu ich klasyfikacji przyjęto ramy: dobra rynkowe / nierynkowe (commodity / non commodity) oraz efekty uzyskiwane w gospodarstwie / efekty poza gospodarstwem (on farm effects / external effects).

W nowym modelu rolnictwa, bardziej niż w konwencjonalnym, podkreśla się, iż dla rolników ważne są nie tylko korzyści ekonomiczne, powiązane z finansami i dobrami rynkowymi. Nowy model jest związany z ewolucją wzorów pracy, w szczególności z rozwojem wiedzy i profesjonalnych umiejętności, reorganizacją pracy w gospodarstwie oraz większym samozadowoleniem rolników. „Nowymi” efektami nierynkowymi w gospodarstwie są na przykład: lepsza jakość pracy, satysfakcja rolników, redukcja stresu czy waloryzacja pracy. Równocześnie zróżnicowanie działalności przynosi rolnikom większą stabilność dochodową w porównaniu z właścicielami wyspecjalizowanych gospodarstw. Ten zestaw wartości wpływa również na wzrost liczby nowych mieszkańców wsi, którzy rozpoczynają działalność rolniczą, nie pochodząc z rodzin rolniczych.

Natomiast do grupy nierynkowych publicznych dóbr wytwarzanych przez wielofunkcyjne gospodarstwa należą m.in.: wzrost jakości produktów, ulepsze-

TABELA 1. Efekty rozwoju wielofunkcyjności gospodarstwa

Rodzaj produktów	Efekty w gospodarstwie	Efekty poza gospodarstwem
Rynkowe	Większa wartość dodana produktów Wyższe dochody, większa stabilność dochodowa Wyższy poziom zatrudnienia w gospodarstwie	Większy koszyk oferowanych dóbr Wzrastająca jakość produktów żywnościowych Większa liczba turystów Wyższe ceny ziemi Wzrastająca atrakcyjność obszarów wiejskich Nowe możliwości zatrudnienia
Pozarynkowe	Lepsza jakość pracy Samozadowolenie i satysfakcja rolnika Redukcja stresu gospodarowania Lepsza waloryzacja pracy w gospodarstwie (zaangażowanie pracy kobiet i osób młodych)	Osadnictwo wiejskie Wzrastająca jakość dóbr Poprawa jakości krajobrazu Ulepszenie środowiska, zachowanie bioróżnorodności, udogodnienia i korzyści wynikające z walorów krajobrazu i obszarów wiejskich Dobrostan zwierząt Zachowanie dziedzictwa kulturowego Wzmocnienie kapitału społecznego Akumulacja wiedzy i kultury przedsiębiorczości

Źródło: Belletti i in. 2002.

nie krajobrazu, poprawa środowiska, bioróżnorodność, udogodnienia i korzyści wynikające z właściwości obszaru wiejskiego, dobrostan zwierząt, zachowanie dziedzictwa kulturowego, wzmocnienie kapitału społecznego, akumulacja wiedzy i kultury przedsiębiorczości.

Wszystkie dodatkowo podejmowane przez rolników aktywności niosą ze sobą nowe funkcje. Przykładowe działalności powiązane z gospodarstwem oraz funkcje, jakie pełnią one dla całego społeczeństwa, przedstawia tabela 2.

W nowym modelu rolnictwa można zaobserwować zmianę podejścia do efektu synergii różnych działalności. W paradygmacie modernizacji rolnictwa kładziono nacisk na specjalizację w rolniczej produkcji i oddzielenie rolnictwa od innych wiejskich aktywności. Koncepcja wielofunkcyjnego rolnictwa jest zasadniczo inna, gdyż zwraca uwagę na wzajemne korzyści (sytuacja „win-win”) równoczesnego podejmowania różnych aktywności, też pozarolniczych, uważając te relacje za pożądane i wzmacniające efekt synergii. Na przykład przetwórstwo i marketing bezpośredni często prowadzą do zaangażowania w produkcję jakościową, agroturystyka zaś często pociąga za sobą zaangażowanie w marketing bezpośredni, przetwórstwo w gospodarstwie rolniczym czy gospodarke organiczną.

Pojawiający się szeroki zakres aktywności, które wyrażają różne funkcje przestrzeni wiejskiej, jest konsekwencją (i odpowiedzią) na szybkie zmiany cywilizacyjne oraz nowe społeczne potrzeby i oczekiwania. Zmiany te są również wyrażeniem faktu, iż era, kiedy miasta oczekiwały od obszarów wiejskich jedynie dostarczenia im taniej żywności, jest już zamknięta [Knickel i in. 2003].

TABELA 2. Rodzaje aktywności związane z gospodarstwem i ich funkcje

Rodzaj aktywności	Funkcja
Produkcja artykułów żywnościowych i nieżywnościowych dla celów przemysłowych	Produkcyjna, zaspokojenie popytu na żywność
Produkcja organiczna, respektująca rodowisko przyrodnicze	Produkcyjna, zaspokojenie popytu na bio-żywność, zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego i różnorodności produktów
Produkcja na potrzeby energetyczne	Dostarczanie nowych źródeł energii
Produkcja produktów o wysokiej jakości, żywności tradycyjnej i regionalnej	Zaspokojenie „nowego” popytu konsumenckiego, zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego, ochrona dziedzictwa kulturowego
Komercjalizacja produkcji (krótkie kanały podażowe, marketing bezpośredni, koszyki konsumenckie, sprzedaż przez Internet)	Dostosowanie do klienta i jego potrzeb, nowe sposoby dostarczania produktów wytworzonych w gospodarstwie
Zarządzanie krajobrazem wiejskim	Ochrona i zachowanie walorów krajobrazowych, ograniczenie ryzyka klęsk żywiołowych, zachowanie dziedzictwa społeczno-kulturowego
Ochrona biotopów oraz dzikiej fauny i flory	Zachowanie bioróżnorodności (jej istnienie uzależnione jest od umiejętnie prowadzonej działalności rolniczej)
Rozwijanie agroturystyki	Funkcja rekreacyjna, dostarczanie możliwości odpoczynku na wsi (dopasowanie się do klienta), zachowanie dziedzictwa kulturowego
Nowe aktywności podejmowane w gospodarstwie (np. zielone szkoły, działalność opiekuńcza i socjalna)	Rozwój obszarów wiejskich, funkcja społeczna i rekreacyjna, dostarczanie nowego rodzaju usług i zaspokojenie nowego popytu, zachowanie dziedzictwa kulturowego
Gospodarowanie w niepełnym wymiarze pracy	Zachowanie żywotności ekonomicznej obszarów wiejskich
Wszystkie wymienione aktywności ekonomiczne	Dostarczenie dochodu i zatrudnienia, zachowanie żywotności ekonomicznej obszarów wiejskich, również na obszarach LFA (less favoured areas) – zapobieganie pustynnieniu i depopulacji na obszarach wiejskich, promowanie osadnictwa wiejskiego, ochrona dziedzictwa kulturowego

Źródło: Durand i van Huylenbroeck 2003; Knickel i in. 2003.

Wielofunkcyjność rolnictwa jako sektora gospodarki jest głównie wyrażona w kategoriach liczby różnych pełnionych funkcji, m.in. funkcji produkcyjnych, usługowych, środowiskowych czy funkcji przestrzeni.

Można również mówić o wielofunkcyjności produktu rolniczego zarówno rynkowego, jak i nierynkowego. Na przykład, produkt żywnościowy może spełniać nie tylko rolę konsumpcyjną, lecz także, jeśli jest produktem tradycyjnym czy regionalnym, zachowuje dziedzictwo kulturowe i zaspokaja popyt konsumentów na produkty wysokiej jakości. Jeśli ta produkcja jest rozwijana w regionie, to może ona również przyczynić się do stworzenia nowych miejsc pracy (w jego produkcji, przetwarzaniu czy sprzedaży). Jest też elementem wpływającym na rozwój turystyki.

Wielofunkcyjność odnosi się również do rolnika. Wielofunkcyjny rolnik jest nie tylko producentem żywności, ale również zarządzającym i kustoszem zasobów obszarów wiejskich.

Wielofunkcyjność na poziomie gospodarstwa jest osiągnięta, gdy różne typy aktywności dostarczają różnego rodzaju efekty (produkty), na poziomie zaś regionalnym poprzez kombinację wielofunkcyjnych gospodarstw czy aktywności. Wreszcie wielofunkcyjność oznacza, iż gospodarowanie powinno być postrzegane jako przedsiębiorczość, rolnicy zaś jako przedsiębiorcy wiejscy, którzy przez różnorodną działalność wytwarzają wachlarz produktów i usług, mających wartość dla całego społeczeństwa. Gospodarowanie staje się zatem profesją, w której naturalne zasoby są używane i przekształcane w produkcję dóbr rynkowych, jak też pozarynkowych.

Na poziomie gospodarstwa gospodarstwo wielofunkcyjne (multifunctional farm) to coś więcej niż przedsiębiorstwo produkujące dobra materialne i pozamaterialne, to jest gospodarstwo, dla którego wielofunkcyjność jest zasadą nadrzędną, na której oparte są wszelkie wybory związane z gospodarowaniem. Wszystkie gospodarstwa, a przynajmniej większość z nich, posiadają pewien stopień wielofunkcyjności, lecz niewiele z nich respektuje i praktykuje wielofunkcyjność jako zasadę strukturyzującą zawartą w wartościach, wiedzy i działaniach przedsiębiorcy [Belletti i in. 2002].

Wielofunkcyjny charakter gospodarowania odnosi się do jego efektów zewnętrznych. Wiele z dóbr przynosi pozytywne/negatywne efekty zewnętrzne i jest charakteryzowane jako „dobro” publiczne (public goods) lub „zło” publiczne (public bads) – w nurcie „zielonej ekonomii” ten termin oznacza „dobro”, które wytwarza społecznie niepożądane rezultaty. Jako że producenci rolni nie czerpią wszystkich korzyści efektów pozytywnych, które dostarczają, oraz nie ponoszą wszystkich kosztów związanych z efektami negatywnymi, to każda sytuacja wywołana przez rynek prawdopodobnie będzie charakteryzowana przez zbyt niski poziom „produkcji” pozytywnych efektów zewnętrznych i dóbr publicznych oraz nadprodukcję negatywnych efektów i „zła” publicznego (w kategoriach optymalnego społecznego poziomu zapotrzebowania). Zawodność rynku (market failure) stanowi podstawę do legitymizacji publicznej interwencji [Dwyer i Guyomard 2006]. Wielofunkcyjność rolnictwa może stanowić zatem argument, uzasadniający wspieranie rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w ramach wspólnej polityki rolnej UE. Ważność wielofunkcyjności rolnictwa została zaakcentowana w deklaracji końcowej II Konferencji na temat rozwoju obszarów wiejskich w Salzburgu (2003 rok). W wyznaczeniu priorytetów, jakie powinny kierować przyszłą polityką rozwoju obszarów wiejskich, oparto się m.in. na konieczności wsparcia rolników jako uczestników procesu rozwoju wielofunkcyjnego i producentów żywności. Wśród priorytetów zostały wymienione: zachowanie żywności obszarów wiejskich (wzrost ich atrakcyjności), generowanie nowych możliwości zatrudnienia – w interesie całego społeczeństwa, zachowanie różnorodności wsi europejskiej (m.in. poprzez stymulowanie usług dostarczanych przez rolnictwo wielofunkcyjne) oraz konkurencyjność sektora rolnego (m.in. stymulowana dywersyfikacją, innowacjami oraz tworzeniem produktów o wysokiej wartości dodanej, poszukiwanych przez konsumentów).

KONCEPTUALIZACJA POJĘĆ PLURIACTIVITY I DYWERSYFIKACJA

Wielofunkcyjność w praktyce jest często utożsamiana ze zróżnicowaniem, czyli dywersyfikacją oraz podejmowaniem wielu rodzajów działalności, co w literaturze nazywane jest pluriactivity. Wszystkie te perspektywy, a zwłaszcza pluriactivity i wielofunkcyjność są bardzo ściśle związane. Pluriactivity jest powiązane z rodzajami działalności i ich kombinacjami, wielofunkcyjność zaś dotyczy zakresu ich funkcji, które mogą być powiązane z przestrzenią wiejską i rolniczą aktywnością [Knickel i in. 2003]. Zatem podejmowanie wielu działań w gospodarstwie implikuje pytanie o ich powiązanie z funkcjami, jakie pełnią, a więc z wielofunkcyjnością.

Jednakże na potrzeby konceptualizacji pojęcia te należy od siebie oddzielić. Nie jest to łatwe zadanie, gdyż trudno podać ujednolicone definicje. Przyjrzymy się różnym podejściom analitycznym.

Durand i van Huylenbroeck [2003] definiują pluriactivity jako kombinację rolniczych i nierolniczych aktywności wykonywanych przez rolnika czy członków gospodarstwa rolniczego. Innymi słowy, chodzi tu o pozarolnicze źródła dochodu. Dywersyfikację zaś odnoszą do miejsca pracy. Oznacza to, że zakres produktów i usług produkowanych i sprzedawanych jest poszerzony. W wielu przypadkach dywersyfikacji dokonuje się w celu dostarczenia lub przypisania wartości do istniejących czynników produkcji, takich jak praca, ziemia, wyposażenie. Dywersyfikacja może być również osiągnięta, zdaniem autorów, poprzez dodanie nierolniczych działalności. W tym przypadku dywersyfikacja i pluri-activity jest tożsama [Durand i van Huylenbroeck 2003].

Knickel i inni [2003] uważają, iż dywersyfikacja jest terminem o mniejszym zasięgu znaczeniowym niż pluriactivity i stanowi jego podgrupę, gdyż oznacza nowe formy rolniczej produkcji, które są zorientowane na cele nieżywnościowe. Typowe przykłady dywersyfikacji to: produkcja roślin dla celów energetycznych, włókiennictwa, ziół dla celów medycznych, działalność agroleśnicza (w celu otrzymania drewna i produkcji biomasy), hodowla koni na potrzeby jeździectwa, nowe formy zarządzania wodą (np. jej magazynowanie). Inny rodzaj pluriactivity stanowią działalności on-farm, czyli aktywności oparte na gospodarstwie lub rolniczej działalności (przemysł, usługi), które nie są związane z żywnością, produkcją rolniczą i turystyką. Ważnymi ich formami są na przykład: prowadzenie jazdy konnej, łowiectwo, rybołówstwo, wypożyczalnia rowerów, sporty wodne, szkoły farmerskie oferujące warsztaty, kursy, gospodarstwa prowadzące działalność socjalną (opiekuńczą), usługi komunalne, prace kontraktowe, produkcja energii na farmie, usługi transportowe.

Jedną z prostych definicji pluriactivity stanowi, iż jest to taka sytuacja, gdy osoba lub gospodarstwo mają dwie lub więcej aktywności lub źródła dochodów w gospodarstwie lub wokół niego (np. kiedy rolnicy osiągają dochody z leśnictwa, rybołówstwa czy turystyki) [*Diversification...* 2005].

Jeśli chodzi o termin dywersyfikacja, to większość badaczy zgadza się, iż dywersyfikacja dotyczy aktywności podejmowanych w gospodarstwie lub uzależ-

nionych od gospodarstwa, bazujących na zasobach ziemi i kapitału. W tym znaczeniu dywersyfikacja może być postrzegana jako podgrupa szerszego pojęcia pluriactivity, które obejmuje wszystkie formy generowania nierolniczego dochodu zarówno w gospodarstwie, jak i poza nim. Innymi słowy, gospodarstwa rolnicze mogą mieć różne źródła dochodów. To obejmuje również zatrudnienie członków gospodarstwa rolniczego poza tym gospodarstwem i ten rodzaj zatrudnienia zwykle nie jest brany pod uwagę jako element dywersyfikacji.

Przyjrzyjmy się kilku szczegółowym definicjom i polemice autorów raportu *Farm Diversification Activities* [2003] z Uniwersytetu z Exeter oraz Plymouth. Mc Ireney w definicji dywersyfikacji, zwraca uwagę na to, iż dodatkowe dochody powstają w wyniku użycia zasobów uprzednio angażowanych w aktywności konwencjonalnego gospodarowania. Następuje realokacja zasobów. Autorzy raportu widzą tu dwie trudności definicyjne. Pierwsza dotyczy definicji „konwencjonalnego gospodarowania”, pytanie o to, co jest, a co nie jest konwencjonalne (tradycyjne). „Nowości” dziś, jutro mogą przestać być takimi – argumentują. Na przykład rolnictwo organiczne, rozważane jako forma dywersyfikacji, być może niebawem będzie uznane jako główny nurt rolnictwa, co uczyni go w tym rozumowaniu „tradycyjnym”. Druga sprawa to zmiana przeznaczenia zasobów. To może implikować, iż dywersyfikacja ma miejsce jedynie w przypadku realokacji zasobów. Autorzy pytają, co w takim razie z zasobami, które nie były przydzielane do konwencjonalnego rolnictwa, na przykład użycie zasobów ziemi nieużytkowanej rolniczo, jak las do polowania.

Shuckmith i Winter podali następującą definicję dywersyfikacji: jest to użycie (w gospodarstwie) zasobów gospodarstwa do produkcji nowych rolniczych produktów, które nie są w nadwyżce, lub też nierolniczych produktów. Tutaj również zachodzą wątpliwości, co jest „nowym” produktem. Ta kwestia związana jest z innowacyjnością, a raczej z jej percepcją. Na przykład produkcja sera w gospodarstwie we Francji, prowadzona od niepamiętnych czasów, nie jest uznawana za dywersyfikację, podczas gdy taka sama produkcja na farmie mlecznej w Dolnej Anglii może być za taką uznana. Ponadto definicja powyższa wiąże dywersyfikację z procesami politycznymi, gdyż mówi o nadwyżkach produktów rolniczych.

Ilbery dywersyfikację uważa za część możliwych strategii dostosowawczych gospodarstw. Opiera się on na definicji Griffithsa, który twierdzi, że dywersyfikacja to aktywność oparta na gospodarstwie, niezwiązana bezpośrednio z produkcją roślinną czy zwierzęcą, korzystająca z powiązań marketingowych spoza „przemysłu rolniczego”. Ilbery dodaje, iż jedynie członkowie gospodarstwa rolniczego, którzy pracują w gospodarstwie (m.in. zaangażowani są w produkcję rolniczą), są włączeni do definicji dywersyfikacji. Zbyt rygorystyczna definicja dywersyfikacji może spowodować wykluczenie jakiejś działalności, która w kategoriach pragmatycznych jest uznawana jako dywersyfikacja [*Farm...* 2003].

Jeśli pojęcie dywersyfikacji odniesie się do sposobu, w jaki gospodarstwa mogą dostosować się do zmian w ich otoczeniu, wówczas staje się ona jedną z opcji zachowań i elementem strategii dostosowawczych gospodarstw.

Interesującą ewolucję pojęcia „pluriactivity” przedstawia Bessant [2006]. Podaje on, iż pierwotnie używano pojęcia „part-time farming” (gospodarowanie w niepełnym wymiarze pracy), oznaczającego zarobkowanie rodzin rolniczych zarówno w gospodarstwie, jak i poza nim. Ten rodzaj działalności utożsamiany był z „marginalnością”, miał związek z marginalną lub „niewystarczającą” działalnością rolniczą (obecnie pluriactivity stało się „normą”). Często też utożsamiany był (i jest) ze strategiami przetrwania i przetrwania rodzin rolniczych oraz gospodarstw rolniczych (radzenia sobie z biedą), jak też podjęcia pracy nierolniczej, uważanej jako zabezpieczenie dochodów i poczucia bezpieczeństwa (ograniczone zaufanie do pracy jedynie rolniczej). Takie rozumienie pluriactivity można spotkać na przykład w pracy Kinselli i innych [2000]: *Pluriactivity jako strategia zachowania żywotności ekonomicznej w irlandzkich gospodarstwach rolniczych i jego rola w rozwoju obszarów wiejskich*.

Traktowanie pluriactivity jako strategii przetrwania częściowo wynikało z dyskursu nad globalną ekonomią i nad „kwestią agrarną”. Wraz z uprzemysłowieniem i intensyfikacją rolnictwa (koncentracją i specjalizacją) rozróżniano z jednej strony bardzo duże, komercyjne gospodarstwa, a z drugiej małe, gospodarujące „part-time”. Przyczyniło się do utrwalenia stereotypu, iż pluriactivity dotyczy mniej produktywnych lub nieefektywnych działalności (i gospodarstw). Z reguły nie doceniano wagi tego zjawiska i pojmowano go jedynie jako odpowiedź na problemy finansowe w gospodarstwie. I nie sposób, zdaniem autorki, odmówić słuszności takiemu rozumowaniu. Jednakże zauważa się również tendencję do odchodzenia od tak pojętej pluriactivity, przyjmując, iż ta koncepcja oznacza „...stabilny komponent struktury gospodarstwa oraz względnie trwały styl życia” [Bessant 2006]. Coraz powszechniejsze staje się postrzeganie tej działalności jako wyrażającej dobrobyt, powiązanej z transferem zasobów z ekonomii miejskiej do wiejskiej. Coraz więcej osób preferuje następujący styl życia: mieszkanie na wsi, posiadanie gospodarstwa, a równocześnie praca w mieście i towarzyszące jej bezpieczeństwo dochodowe.

Z biegiem lat (lata osiemdziesiąte i dziewięćdziesiąte) podejmowanie pracy poza gospodarstwem zaczęło dotyczyć rolników posiadających również większe gospodarstwa. To spowodowało do zastanowienia się nad motywacjami takiej decyzji. W latach osiemdziesiątych badacze zaczęli używać terminu „multiple jobholding” w miejsce „part-time farming”. Ten nowy termin był relatywnie wolny od wcześniejszych stereotypów. Został on stopniowo zamieniony na obecnie rozpowszechniony „pluriactivity”, który zawiera szerszy zakres aktywności i źródeł dochodu, na przykład zarobki off-farm, samozatrudnienie, praca w innym gospodarstwie, on-farm aktywności (zarówno rolnicze, jak i nierolnicze). Termin ten reprezentuje różne drogi zachowania żywotności ekonomicznej gospodarstw i pozwala wszechstronnie spojrzeć na dynamikę, dokonującą się w obrębie gospodarstwa rolniczego. Dzisiaj koncepcja „pluriactivity” cieszy się szerokim uznaniem wśród akademików. Pluriactivity jest używane na określenie sytuacji, w których jednostki lub gospodarstwa łączą zatrudnienie w gospodarstwie i poza nim lub źródła dochodów, niezależnie od ich pochodzenia czy lokalizacji.

Warto dodać, iż pojęcie pluriactivity jest powiązane z kilkoma innymi, takimi jak: „off-farm”, „non-farm” i „non-agricultural”. Dwa pierwsze często używane są zamiennie. Termin „off-farm” sugeruje nam lokalizację, miejsce wykonywania dodatkowego zajęcia (fizycznie poza gospodarstwem, ale może to być działalność zarówno rolnicza, jak i pozarolnicza). Natomiast „non-farm” odnosi się do dochodów niezyskiwanych bezpośrednio z gospodarstwa (na przykład zarobki, płatności ze wsparcia, emerytury, renty, działalność przedsiębiorcza, niezależnie od lokalizacji) [Bessant 2006].

Powyższa analiza pojęć dywersyfikacji i pluriactivity ukazała nam z jednej strony złożoność ich natury, a z drugiej ich ważność dla rozwoju wielofunkcyjności gospodarstw rolniczych.

ROZWIJANIE WIELOFUNKCYJNOŚCI W GOSPODARSTWACH ROLNICZYCH

Rozważając wielofunkcyjność gospodarstw warto przywołać tzw. model van der Ploega [van der Ploeg i in. 2002, Belletti i in. 2002, van der Ploeg i Roep 2003]. W funkcjonowaniu każdego gospodarstwa wyróżnia on trzy aspekty (rysunek 1). Pierwszy to klasyczny, rolniczy aspekt, związany z produkcją dóbr żywnościowych oraz z wchodzeniem w sieci rolno-żywnościowe z innymi producentami oraz odbiorcami produktów (agricultural side / agri-food networks / agri-food supply chain.⁴ Drugi to aspekt wiejski – „wiejskość” (rural context / rural side). Z jednej strony chodzi w nim o to, iż przedsiębiorstwo rolnicze funkcjonuje na obszarze wiejskim i poprzez gospodarowanie wnosi wkład w zachowanie i zmiany (również: degradację) krajobrazu wiejskiego i jego walorów.

RYSUNEK 1. Trzy aspekty działalności gospodarstwa rolniczego

Źródło: Van der Ploeg 2002.

⁴ W nawiasie podano różne nazwy spotykane w literaturze zachodniej na oznaczenie aspektów działalności gospodarstwa w podanym modelu.

Z drugiej zaś dotyczy wchodzenia w różnego rodzaju sieci społeczne (networking), jako że w procesie gospodarowania wykorzystywany jest (jak też wzmacniany) kapitał naturalny, społeczny i kulturowy wykreowany na obszarach wiejskich. Natomiast trzeci aspekt funkcjonowania przedsiębiorstwa rolniczego odnosi się do organizacji zasobów wewnętrznych (ich mobilizacji i zastosowania), takich jak: wiedza, praca, zwierzęta, kapitał, ziemia, woda, maszyny, budynki (internal resources / mobilisation and use of resources).

Słuszna wydaje się konkluzja van der Ploega i Roepa [2003], iż sztuka gospodarowania (art of farming) polega na precyzyjnej koordynacji wskazanych aspektów przedsiębiorstwa rolniczego.

Przedstawiona formuła dotyczy funkcjonowania konwencjonalnego gospodarstwa rolniczego. Jednakże rozwój, zarówno ten, który dokonuje się w rolnictwie, jak i ten, który dotyczy obszarów wiejskich, polega nie tylko na odtwarzaniu wzorców i kontynuacji zachowań, lecz także, a może przede wszystkim, na zmianie. Zatem przedstawione aspekty i relacje, w jakie wchodzi gospodarstwo rolnicze, mogą być nie tylko odtwarzane, ale również przekształcane. Każda taka zmiana aktywności przynosi zmiany w istniejącej sieci relacji, powodując ich zagęszczenie.

Zmiany w tym przypadku mają swój początek w zamianie status quo gospodarstwa konwencjonalnego w wielofunkcyjne. Zmiana w kierunku wielofunkcyjności na poziomie gospodarstwa implikuje zmiany we wszystkich wymienionych aspektach (rysunek 2). Stosując zasadę wielofunkcyjności, rolnik może

RYСУNEK 2. Zmiany w kierunku wielofunkcyjności zachodzące w gospodarstwie konwencjonalnym

Źródło: Van der Ploeg 2002.

wykreować nowe zasoby przez nowe powiązania między wewnętrznymi istniejącymi już zasobami a zewnętrzną ich różnorodnością.

Jeśli chodzi o rolniczą stronę gospodarowania (agricultural side), to zmiana w kierunku wielofunkcyjności implikuje „pogłębianie” (deepening) istniejących aktywności (czyli w zasadzie „prostego” dostarczania żywności). Typowo rolnicze aktywności, a więc związane z produkcją, są przekształcane, rozwijane i związywane z innymi „aktorami” na rynku produkcyjnym w celu dostarczania produktów, które pociągają za sobą większą wartość dodaną na jednostkę, gdyż są lepiej dopasowane do popytu społecznego.

Rolnicy poszukują dróg zwiększenia wartości dodanej z produkcji rolniczej, otrzymania wyższych cen od konsumentów poprzez różnicowanie produktów. Przykładami procesu „deepeningu” mogą być: produkcja organiczna, wytwarzanie produktów wysokiej jakości, przetwórstwo w gospodarstwie, nowe powiązania między produkcją a konsumpcją (krótkie kanały podażowe) czy sprzedaż bezpośrednia z gospodarstwa.

Strona wiejska (rural side) może być również reorganizowana i rozwijana. W tym przypadku przedsiębiorstwo rolnicze podlega procesowi poszerzenia aktywności (broadening). Rolnicy podejmują nowe aktywności, dodając je do działalności rolniczej w celu lepszej waloryzacji pracy w gospodarstwie. Nowe aktywności bazują jednak na gospodarstwie. Poszerzenie może iść różnymi trajektoriami: agroturystyka, zarządzanie zasobami naturalnymi i krajobrazowymi, rozwój nowych aktywności w gospodarstwie (on-farm activities), na przykład działalności opiekuńczej nad dziećmi, starszymi czy niepełnosprawnymi, dywersyfikacja produkcji (np. produkcja na potrzeby energetyczne). Wszystkie te aktywności wymagają użycia różnego rodzaju kapitałów: naturalnego, społecznego, kulturowego, a równocześnie wnoszą wkład w jego zachowanie, odtwarzanie i ulepszanie. Wynikiem tej „kooperacji” są na przykład: wiejski krajobraz, atrakcyjność obszarów wiejskich, kultura przedsiębiorczości, sieć instytucjonalna czy dziedzictwo kulturowe. Nowe rodzaje działalności zwiększają poziom dochodów, ale też dostarczają dóbr i usług, za które społeczeństwo gotowe jest płacić.

Zmiany dotyczące trzeciego aspektu gospodarowania, a więc mobilizacji i użycia zasobów (internal resources) w procesie rozwojowym nazywane są „re-grounding”. Chodzi tu o to, iż przedsiębiorstwo rolnicze „zmienia grunt”, umocowuje swą działalność w nowym zestawie zasobów i/lub zaczyna korzystać z nowych wzorów użycia istniejących zasobów. Wyróżnić można dwa specyficzne pola tej aktywności. Są to: pluriactivity oraz oszczędne gospodarowanie (farming economically) [Durand i van Huylenbroeck 2003]. Pluriactivity oznacza tu podejmowanie działalności pozarolniczych (i poza gospodarstwem), a więc uzyskiwanie (choć częściowo) dochodów pochodzących spoza gospodarstwa (off-farm activities). Dodatkowo podjęta aktywność poza gospodarstwem w wielu przypadkach pozwala na zachowanie jego istnienia, gdyż w przeciwnym razie szanse przetrwania gospodarstwa na podstawie pozyskiwanych dochodów z działalności produkcyjnej byłyby nikłe. Pozyskiwanie dochodów spoza gospodarstwa powoduje również, iż gospodarstwa te stają się mniej uzależnione od trendów i zawirowań na znaczących rynkach towarowych.

„Oszczędne” gospodarowanie natomiast związane jest z obniżaniem poziomu zakupów środków pomocnych w gospodarowaniu i pożyczek przy równoczesnym wzroście wydajności w użyciu dostępnych wewnętrznych zasobów (np. pastwiska, nawozy, oszczędności). Ten sposób gospodarowania wpisuje się w koncepcję zrównoważonego rolnictwa, gdyż w gospodarstwie następuje zachowanie tego samego poziomu produkcji przy równoczesnym wzroście dochodu.

Jeśli chodzi o zmianę „umocowania” zasobu pracy, to „pluriactivity” oznacza z jednej strony łączenie pracy w gospodarstwie i poza nim, z drugiej zaś praca w gospodarstwie może być różnicowana poprzez dodanie nowych aktywności w ramach działalności rolniczej. Innymi słowy, zachodzą zmiany we wzorach pracy w porównaniu z działalnością w konwencjonalnych gospodarstwach. Te działalności nie tylko zwiększają wartość dodaną w gospodarstwie oraz jego dochód, lecz także poszerzają sieci, w które włącza się gospodarstwo, zwiększają liczbę relacji, w tym z nowymi konsumentami. Sprzyjają również wzrostowi poziomu wiedzy, którą rolnik-przedsiębiorca musi nabyć, by rozpocząć i kontynuować z zyskiem nowe działalności. Re-grounding pozwala zatem na waloryzację wiedzy w gospodarstwie, niejako wymuszając jej poszerzenie poprzez rozwój nowych umiejętności i profesjonalnych kwalifikacji. W reorganizacji pracy w gospodarstwie bardzo często zwiększa się rola pracy kobiet i osób młodych.

Przechodzenie gospodarstwa z form konwencjonalnego gospodarowania w kierunku wielofunkcyjności charakteryzuje się również przykładaniem większej uwagi do relacji, jakie zachodzą między krajobrazem wiejski a rolnictwem. Krajobraz wiejski nie istnieje bez rolnictwa, a rolnictwo w sposób znaczący wpływa na jego zachowanie. Zależność ta prowadzi do zastosowania dobrych praktyk rolniczych, respektujących środowisko przyrodnicze, które jest dobrem publicznym, zasobem dostępnym dla całego społeczeństwa, a nie tylko rolników czy innych wiejskich „aktorów”.

Wszystkie trzy procesy: pogłębianie i poszerzanie aktywności oraz zmiany w użyciu zasobów, zmieniają kształt gospodarstwa (konwencjonalnego) w wielofunkcyjne (wieloprodukcyjne), kompleksowe przedsiębiorstwo (multi-product farm), dostarczające szeroki wachlarz często nowych produktów, usług, dóbr zarówno rynkowych, jak i nierynkowych. Następuje zatem „zmiana granic”, zasięgu i skali oddziaływania gospodarstwa na otoczenie i vice versa. Dla gospodarstwa oznacza to również, iż staje się ono zaangażowane w większą liczbę rynków, jak też w różne jego rodzaje (zarówno na poziomie globalnym, regionalnym, jak i lokalnym), na przykład rynki produktów/dóbr, rynek usług, pracy, turystyki, energii. Z uwagi na to, iż w procesie „nabywania” wielofunkcyjności następuje wzrost całkowitego dochodu gospodarstwa, można stwierdzić, iż zarówno na poziomie gospodarstwa, jak i wiejskiej ekonomii procesy te, funkcjonując oddzielnie czy też łącznie, poprawiają żywotność ekonomiczną gospodarstw [van der Ploeg i Roep 2003]. Ponadto zmiany w każdym z tych z tych trzech aspektów wpływają na pozostałe i je angażują, na przykład wybór przetwórstwa w gospodarstwie, zamiast sprzedaży surowców, może wpływać na wewnętrzną organizację zasobów, jak również na związki z krajobrazem wiejskim.

Ciekawe wyniki na temat wielofunkcyjności gospodarstw rolniczych w wybranych krajach UE przyniósł projekt badawczy nazwany *The socio-economic impact of rural development policies* (IMPACT) [van der Ploeg i in. 2002, van der Ploeg i Roep 2003, www.rural-impact.net]. W projekcie tym badano gospodarstwa sześciu krajów: Niemiec, Irlandii, Włoch, Holandii, Hiszpanii oraz Wielkiej Brytanii. Na potrzeby badawcze wyróżniono kilka rodzajów aktywności: gospodarowanie organiczne, produkcję jakościową, krótkie kanały żywnościowe, agroturystykę, nowe aktywności on-farm, dywersyfikację oraz zarządzanie środowiskiem.

Badania wykazały, iż wszystkie trzy omawiane wyżej procesy zmian zachodzących w gospodarstwie pogłębiania istniejącej aktywności, podejmowania nowych rodzajów działalności z wykorzystaniem tych samych lub dotychczas nieużywanych zasobów są obecne w krajobrazie europejskim, choć ważność różnych rodzajów aktywności pozarolniczych w poszczególnych krajach UE jest inna, jak również występują różnice w obrębie jednego kraju. O rozprzestrzenieniu się tych zjawisk świadczy choćby liczba gospodarstw uczestniczących w procesach pogłębienia i poszerzenia działalności. Wynosi ona prawie 3,4 mln gospodarstw w badanych krajach (całkowita liczba – 5,2 mln). Jednakże w wielu przypadkach mamy do czynienia z nakładaniem się działalności, zaangażowaniem w więcej niż jeden jej typ. Istnieje również zróżnicowanie w rodzajach działalności w obrębie poszczególnych krajów. I tak najwięcej gospodarstw zaangażowanych wyłącznie w pogłębianie i rozwijanie prowadzonej aktywności jest we Włoszech – 31,5%, tych zaś, które podejmują nowe rodzaje aktywności, w Irlandii – 32,7%. W skali całej próby badawczej 52,15% gospodarstw rozwija swoją działalność w co najmniej jednym z wymienionych aspektów.

Badania udowodniły, iż zwiększenie aktywności i podejmowanie nowej wpływa na wzrost wartości dodanej netto w gospodarstwie. Wkład tych aktywności do wartości dodanej netto wyniósł we wszystkich krajach prawie 8 bln EUR (8,6%). Zróżnicowanie między krajami wahało się od 3,4% w Hiszpanii do 17,8% w Niemczech. Odzwierciedla ono różnice we wzorach historycznych oraz rodzaju polityki agrarnej.

Procesy rozwojowe i podejmowanie nowych aktywności są ważną częścią całkowitego dochodu rolniczego, na przykład w Wielkiej Brytanii wynosi ona 31,8%, w Niemczech zaś 55,9%.

Warto przytoczyć konkluzję, jaką podają van der Ploeg i Roep [2003], iż podejmowanie nowych aktywności w gospodarstwach rolniczych czy też szerzej – na obszarach wiejskich, nie jest marginalną działalnością marginalnych ludzi w marginalnym sektorze. Działania przyczyniające się do rozwoju obszarów wiejskich wzmacniają stronę ekonomiczną gospodarstw, jak również ożywiają i rewitalizują środowisko przyrodnicze.

Rozwój obszarów wiejskich jest ciągłym i wciąż niezakończonym procesem. Oparty na wielofunkcyjności, rozwija się w wielu różnych kierunkach. Pojawiają się nowe rodzaje aktywności, które zmieniają horyzonty europejskiego rolnictwa. Na poziomie praktyki, jak też politycznego dyskursu wielofunkcyjność i rozwój obszarów wiejskich opiera się na nowym i silnym paradygmacie,

w którym „lokalność” nabiera znaczenia (lokalne zasoby, inicjatywy, relacje, lokalni aktorzy).

Fakt, iż produkcja rolnicza, choć jest bardzo ważna, staje się jednym z wielu elementów w działalności gospodarstw rolniczych i jego dochodach, potwierdzają dane z różnych europejskich badań. Wskazują one, iż 50–60% wszystkich gospodarstw UE prowadzi więcej niż jeden rodzaj działalności [Knickel i in. 2003]. Również poza UE, na przykład w Norwegii, pluriactivity jest ważną cechą sektora rolniczego. Badania wykazały, iż 51% norweskich gospodarstw rolniczych łączy pracę rolniczą z dochodami pochodzącymi z innych działalności [Assos i Carter 2006]. Inny przykład, Izraela, wskazuje na to, iż również tam wzrasta stopień natężenia pluriactivity, podejmowania innej działalności, zwłaszcza nierolniczej, jako strategii zachowania żywotności ekonomicznej [Sofer 2005]. Według danych Głównego Urzędu Statystycznego Izraela, w 2003 roku jedynie 12% wiejskich zasobów pracy było zaangażowanych w działalność rolniczą w porównaniu z 33% w 2003 roku. W samych moszawach udział ten wynosił odpowiednio: 17 i 49% [Sofer i Applebaum 2006].

PRZYKŁADY WIELOFUNKCYJNEJ DZIAŁALNOŚCI GOSPODARSTW ROLNICZYCH

Zapoznajmy się z trzema przykładami zmian działalności w gospodarstwach holenderskich, z których każdy reprezentuje rozwój innego aspektu funkcjonowania gospodarstwa [van Broekhuizen i in. 1997]⁵.

Przykład pogłębiania działalności w gospodarstwie (deepening): gospodarstwo – przedsiębiorstwo przetwórcze

Przedsiębiorstwo nazywa się Farm Pack BV (mieści się w Kapele), specjalizuje się w przetwórstwie i marketingu zamrożonej słodkiej kukurydzy, owoców miękkich oraz ostatnio – pomidorów czereśniowych. W latach osiemdziesiątych Jos de Regt i jego żona rozglądali się za działalnością alternatywną, gdyż z powodu spadku cen produktów rolniczych ponosili straty w dochodach. Ich wybór padł na kukurydzę słodką, która na gliniastych glebach regionu udawała się znakomicie. Początkowo uprawiali kukurydzę na 18 hektarach, z biegiem czasu na 80, z tego połowa była kontraktowana z farmerami z sąsiedztwa. Joe skoncentrował się na przetwórstwie kukurydzy do stanu głębokiego zamrożenia z długim okresem przydatności. Decyzja okazała się trafna. Kukurydza jest przetwarzana od sierpnia do listopada. Zatrudniony jest jeden stały pracownik i 20 sezonowych. Obecnie odbiorcami są zwłaszcza odbiorcy z zagranicy, a szczególnie ze Skandynawii. Jos twierdzi, iż sukcesem/siłą ich firmy jest elastyczność. Dostosowują się do potrzeb klienta, nawet w kwestii opakowania czy etykiety. De Regt adaptował tę formułę suk-

⁵ Przykłady te pochodzą z publikacji wydanej dziesięć lat temu. Nie używa się w niej pojęć: broadening, deepening i regrounding, przypisanie tych nazw do podanych działalności w przykładach pochodzi od autorki.

cesu na inne produkty – owoce miękkie. W tym przypadku jednak nie uprawia tych owoców, lecz kupuje w sezonie od producentów, którzy często dostarczają mu je na miejsce. Produkty są zamrażane w małych opakowaniach. Joe próbuje konkurować na rynku owoców mrożonych także poprzez obniżanie cen. Rozszerzył swój asortyment także na pomidory czereśniowe, kooperując ze stowarzyszeniem producentów tych pomidorów. Jego idea opiera się na stwierdzeniu: „Jeśli wytwarzane dobra jako świeże produkty nie przynoszą sukcesu, to trzeba uczynić je bardziej atrakcyjnymi i zorientować marketingowo w inny sposób”.

To przykład *deepeningu*, pogłębiania strony rolniczej (rolnożywnościowej) w gospodarstwie. Jos „pogłębił” istniejącą aktywność rolniczą, dodając do produkcji kukurydzy, jej przetwórstwo, a potem zamrażanie. To zwiększyło wartość dodaną w gospodarstwie uzyskiwaną z produkcji rolniczej, a także jego dochód. Działalność ta lepiej dopasowała się do popytu społecznego. Jest to też dobry przykład dywersyfikacji, gdyż zakres produktów i usług produkowanych i sprzedawanych w gospodarstwie został poszerzony.

Przykład poszerzania zakresu działalności w gospodarstwie: gospodarstwo świadczące usługi opiekuńcze (broadening – rozwijanie strony „rural side”)

Derk Klein Bramel jest właścicielem gospodarstwa organicznego „De Vijfsprong” w Vorden w Holandii. Jego gospodarstwo należy do terapeutycznej wspólnoty Urtica, której ideą jest pomoc osobom z problemami psychiatrycznymi oraz upośledzonym intelektualnie. Kilkanaście lat temu Derk i jego żona przekształcili gospodarstwo rodziców w biofarmę. Do produkcji dołączyli również działalność przetwórczą i usługową (sprzedaż produktów przetworzonych w gospodarstwie). Mimo to iż gospodarstwo zostało założone w celach komercyjnych, miało spełniać również funkcję terapeutyczną dla osób potrzebujących pomocy. Na terenie gospodarstwa na stałe mieszka sześć osób z grupy potrzebującej, dla pozostałej trzynastki gospodarstwo jest miejscem dziennego pobytu. Zatrudnionych jest 14 pracowników, zarówno specjalistów od rolnictwa, jak i od terapii. Terapia w dużej mierze opiera się na pracy w gospodarstwie, która mimo, iż jest fizycznie wymagająca, przynosi efekty zdrowotne. Właściciel farmy, Derk, powiada, iż 85% pacjentów z problemami psychiatrycznymi po dwuletnim pobycie w gospodarstwie jest w stanie powrócić do normalnego życia i funkcjonowania z okresu sprzed choroby („...tego sukcesu wiele instytucji opiekuńczych nam zazdrości”).

To przykład *broadeningu*. Derk dodał nową aktywność do działalności rolniczej (poszerzył zakres działalności), waloryzując pracę w gospodarstwie. Działalność ta rozwijana jest w gospodarstwie na podstawie działalności rolniczej, jest jednak aktywnością pozarolniczą (opieka nad osobami). W aktywności tej wykorzystywany i rozwijany jest kapitał naturalny i społeczny. Z jednej strony zwiększa ona poziom dochodów rolnika, z drugiej zaś dostarcza dóbr i usług, za które społeczeństwo gotowe jest płacić.

Przykład rozwijania zasobów wewnętrznych w gospodarstwie (re-grounding): tworzenie programów komputerowych przez rolnika

Kilka lat temu Marcel Hoenderop nie potrafił nawet obsługiwać komputera, a dziś udziela lekcji komputerowych swoim kolegom – hodowcom, sprzedaje programy komputerowe i kontaktuje się z firmami zajmującymi się automatyką. Wraz z kolegą – producentem żywności dla cieląt, napisał program komputerowy, dotyczący zautomatyzowanego żywienia cieląt. Rodzina Hoenderop jest właścicielem gospodarstwa Ermelow Veluwe, które posiada 150 macior i 1000 prosiąt. W okresie korzystnych cen dla producentów dochód rolniczy był wystarczający na utrzymanie dwóch rodzin (w tym ich rodziców). W latach osiemdziesiątych, gdy nastąpił spadek cen na produkty żywnościowe, koniecznością stało się poszukiwanie alternatywy. Dochód był zbyt niski, a gospodarstwo dysponowało nadwyżkami zasobów pracy. W tej sytuacji Marcel wraz z kolegą stworzyli program komputerowy do „obsługi” macior. Pracowali nad nim 18 miesięcy. Urzędnik – doradca rolniczy, który go odwiedził, zainteresował się programem i go zakupił. Następnie napisali oni również programy zarządzające dla hodowli świń i cieląt. Realizują także kursy doszkalające w budynkach ich gospodarstw oraz sprzedaż sprzętu i oprogramowania komputerowego. Jak powiada Hoenderop, kluczem ich sukcesu jest obsługa, gdyż są dostępni 24 godziny na dobę. Jednakże Marcel wciąż chce być rolnikiem. Gospodarstwo jest dla niego priorytetem. Tak więc do południa pracuje przy zwierzętach, wieczorem zaś zajmuje się automatyką.

Jak widzimy, jest to przykład rozwijania działalności rolnika w kierunku wielofunkcyjności, bazując na aspekcie trzecim, czyli mobilizacji posiadanych zasobów, a w zasadzie zmiany ich ulokowania. W tym przypadku nowemu „osadzeniu” zostały poddane zasoby pracy. Marcel wykorzystał swoje (na początku ukryte) umiejętności tworzenia programów komputerowych dla podjęcia nowej działalności, która, choć jest wykonywana w gospodarstwie, nie wiąże się z działalnością rolniczą. Zalicza się zatem do grupy pozarolniczych aktywności. Kombinacja obu działalności rolnika (produkcyjnej i pozarolniczej) jest dobrym przykładem pluriactivity.

WNIOSKI KOŃCOWE

Rozważania na temat wielofunkcyjności doprowadziły nas do stwierdzenia, iż wielofunkcyjność rolnictwa jest silnie związana z wielofunkcyjnością obszarów wiejskich i zrównoważonym ich rozwojem. Gospodarstwa rolnicze wpływają na kształt krajobrazu wiejskiego zarówno przez prowadzoną działalność rolniczą, jak i wprowadzanie nowych rodzajów działalności pozarolniczej, ale często opartej na rolnictwie.

Wielofunkcyjność rolnictwa znajduje się w ścisłej zależności z wielofunkcyjnością gospodarstw rolniczych. Gospodarstwa stają się wielofunkcyjne, gdy wychodzą poza tradycyjnie im przypisaną rolę produkcyjną i spełniają usługi, które stanowią nowy społeczny popyt. Często są one realizowane na

podstawie tradycyjnej produkcji, choć zaczynają pełnić pozaprodukcyjne funkcje. W gospodarstwie wielofunkcyjnym pojawiają się nowego rodzaju działalności, które są wykonywane obok, a nie zamiast głównej działalności produkcyjnej, choć również mogą stanowić jej poszerzenie czy pogłębienie.

Obserwujemy tendencję do zmniejszania się skali działalności rolniczej i równocześnie zwiększania się zakresu podejmowania nowych aktywności na terenie gospodarstw i poza nimi (procesy dywersyfikacji i pluriactivity). Trend ten jest zauważalny nie tylko na obszarach wiejskich Unii Europejskiej. Nie podważając roli i znaczenia rolnictwa, jak też zasadniczej jego funkcji – produkcyjnej, coraz częściej podkreśla się pozostałe funkcje, jakie spełnia rolnictwo wobec całego społeczeństwa. Docenienie wielofunkcyjności rolnictwa i gospodarstw rolniczych prowadzi do ich ochrony i wspierania, co znajduje odzwierciedlenie w polityce UE prowadzonej wobec rolnictwa i obszarów wiejskich, jak też stanowi argument w negocjacjach na forum Światowej Organizacji Handlu.

Wdrażanie wielofunkcyjności w gospodarstwach rolniczych ma zasadnicze znaczenie nie tylko dla rolników, którzy w ten sposób mogą kształtować ekonomiczne warunki bytu ich rodzin, ale także dla szerszego kręgu interesariuszy. Mamy tu na myśli zarówno pozostałych mieszkańców wsi, jak i mieszkańców miast, którzy stają się konsumentami dóbr wytworzonych przez wielofunkcyjne gospodarstwo, również dóbr nierynkowych, które przeżywają swój renesans. Można stwierdzić, iż istnieje coraz większe „zapotrzebowanie” na korzystanie z funkcji przestrzennej, przyrodniczej czy społeczno-kulturowej, stąd też stają się one przedmiotem większej troski. Pojawiające się nowe potrzeby i oczekiwania wobec rolnictwa i działalności gospodarczej stanowią impuls do rozwoju wielofunkcyjności.

Na koniec warto dodać, iż wielofunkcyjność stanowi „konieczność dziejową”. Z jednej strony dokonujący się postęp cywilizacyjny, z drugiej – konieczność ochrony dziedzictwa wsi w różnych wymiarach „wymusza” zwrócenie uwagi na działania balansujące rozwój i zachowanie tego, co cenne na wsi.

Wydaje się, iż model wielofunkcyjnego rolnictwa i gospodarstw rolniczych oraz jego funkcjonowanie wpasowało się w rzeczywistość wsi europejskiej. Jak dotąd jest on obowiązującym i akceptowanym paradygmatem, z którym wiąże się nadzieje na rozwój obszarów wiejskich Europy, respektujący to, co stanowi wartość zarówno dla obecnych, jak i przyszłych pokoleń.

BIBLIOGRAFIA

- Alsos G.A., Carter S., 2006: *Multiple business ownership in the Norwegian farm sector: Resource transfer and performance consequences*, Journal of Rural Studies 22, 3.
- Belletti G., Brunori G., Marescotti A., Rossi A., 2002: *Individual and collective levels in multi-functional agriculture* (www.gissyal.agropolis.fr/Syal2002/FR/Atelier%205/BELLETTI%20MARESCOTTI.pdf).

- Bessant K.C., 2006: *A farm household Conception of Pluriactivity in Canadian Agriculture: Motivation, Diversification and Livelihood*. Canadian Review of Sociology and Anthropology 43, 1.
- Conclusions of Second European Conference on Rural Development in Salzburg (http://ec.europa.eu/agriculture/events/salzburg/proceedings_en.pdf).
- Diversification of Rural Economies and Sustainable Rural Development in the Enlarged Europe*, 2005: Thematic Guide Three, Euracademy Association, Athens.
- Durand G., van Huylenbroeck G., 2003: *Multifunctionality and rural development*. In: *Multifunctional Agriculture. A new paradigm for European Agriculture and Rural Development*. Eds. G. van Huylenbroeck, G. Durand. Ashgate Publishing, Hampshire.
- Dwyer J., Guyomard H. 2006: *International trade, agricultural policy reform and the multifunctionality of EU agriculture*. In: *Trade Agreements, Multifunctionality and EU Agriculture*. Eds. E. Kaditi, J. Swinnen. Centre for European Policy Studies, Brussels.
- Farm Diversification Activities: benchmarking study 2002, 2003*. Final report to DEFRA, Centre for Rural Research, University of Exeter and Rural and Tourism research Group, University of Plymouth.
- Kinsella J., Wilson S., de Jong F., Renting H., 2000: *Pluriactivity as a Livelihood Strategy in Irish farm Households and Its Role in Rural Development*. Sociologia Ruralis 40, 4.
- Knickel K., van der Ploeg J.D., Renting H., 2003: *Multifunktionalität der Landwirtschaft und des Ländlichen Raumes: Welche Funktionen sind eigentlich gemeint und wie sind deren Einkommens – und Beschäftigungspotenziale einzuschätzen?* GEWISOLA – Tangung 2003 an der Universität Hohenheim, Stuttgart.
- Our Common Future*, 1987. Report of the World Commission on Environment and Development, World Commission on Environment and Development. Published as Annex to General Assembly document A/42/427, Development and International Co-operation: Environment August 2.
- Sofer M., 2005: *The future of family farming in Israel: the second generation in the Moshav*. The Geographical Journal. 171, 4.
- Sofer M., Applebaum L., 2006: *The rural space in Israel in search of renewed identity: The case of the moshav*. Journal of Rural Studies 22, 3.
- van Broekhuizen R., Klep L, Oostindie H., van der Ploeg J.D., 1997: *Renewing the countryside*. Misset publishers bv, Doetinchem.
- van der Ploeg J.D., Roep D., 2003: *Multifunctionality and rural development: the actual situation in Europe*. In: *Agriculture. A new paradigm for European Agriculture and Rural Development*. van G. Huylenbroeck, G. Durand. Multifunctional, Ashgate Publishing, Hampshire.
- van der Ploeg J.D., Renting H., Brunori G., Knickel K., Mannion J., Marsden T., de Roest T., Sevilla-Guzman E., Ventura F., 2000: *Rural development: from practices and policies towards theory*. Sociologia Ruralis 40, 4.
- van der Ploeg J.D., Long A., Banks J., 2002: *Living countryside. Rural development process in Europe: the state of the art*. Elsevier, Doetinchem.
- Wilkin J., 2005: *Rolnictwo a społeczeństwo – ewolucja funkcji i relacji*. W: *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*. Red. A. Rosner. IRWiR PAN, Warszawa.
- Wilkin J. 2007: *Wielofunkcyjność rolnictwa i obszarów wiejskich*. Materiały przygotowane na konferencję IRWiR PAN *Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rolnictwem w perspektywie 2014-2020, 21.11.2007 r.*. Dodatek specjalny „Nowe Życie Gospodarcze” nr 21, 11.11.2007 r.

MULTIFUNCTIONALITY OF FARMS – ESSENCE, SCOPE AND DETERMINANTS

Abstract. The article deals with the problems of multifunctionality of farms. Skilful combination of production functions with social, cultural and environmental functions leads to the development of farms expressed not only in the income and personal categories but also in

the categories of common good. The development of multifunctional character of farms is based on the use of resources linked to agricultural and rural environment (human and social capital included) and is expressed through the launching of new types of agricultural and non-agricultural activities which, however, are linked to the operation of farms.

Key words: multifunctionality of farms and forming households, diversification of agricultural activity, pluractivity